

Андрій Гурбик

ПОХІД ВІЙСЬК РАДНОТСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ НА ВАРШАВУ ТА ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ (1657 рік)

Похід військ Раднотської коаліції на північно-східні терени Речі Посполитої та подальше опанування ними Бреста (7 травня 1657 р.) завершили черговий етап війни союзних армій проти Польщі¹. Останні все ще зберігали стратегічну ініціативу та чисельну перевагу над розпорошеними підрозділами Речі Посполитої й сподівалися, перегрупувавши сили (планувалося навіть доправити в Польщу додаткові підрозділи із Пруссії), завдати польській стороні вирішальної поразки. Хоча досить очевидними ставали прорахунки та об'єктивні труднощі подальшої кампанії шведсько-трансільвансько-українських військ. До останніх відносилися невиправдано затяжний (кількомісячний) та не чітко акцентований характер ведення бойових дій (про що свідчило навіть занадто тривале перебування у Бресті), що призвело до включення механізмів відновлення геополітичної рівноваги в Центрально-Східній Європі через втягування в конфлікт все нових (часто потужних) держав, а також наростання на цьому фоні суперництва та суперечок, як поміж командуванням так і серед рядовиків — учасників Раднотської коаліції.

На початку другої декади травня 1657 р.* трансільвансько-українська армія намагалася якнайшвидше вирушити з Бреста в похід на Варшаву. Цей напрямок генерального наступу був обраний головним чином через те, що сюди направлялися основні шведські сили на чолі з королем Карлом X Густавом (1654–1660), який змушений був спішно переправляти свою армію для захисту Швеції від Данії. Остання, оголосивши шведам війну, намагалася повернути собі панування на Балтиці та анулювати нав'язаний їй

* Датування у статті подається за юліанським (старим) стилем. Різниця між останнім та григоріанським (новим) для XVII ст. становить 10 днів.

мир у Бремсебру 1645 р. Ось як писав про відхід шведів із Польщі шведський історик І. Андерссон: «Тепер, здавалося, війна кинула Швецію в безодню бід. Але із впевненістю лунатика Карл Густав зумів використати це критичне становище так, що всі були приголомшені. Він рушив походом прямо на Данію... його вибір засобів часто ошелешував і озадачував — саме в цьому була його сила як воєначальника»². Просуваючись спішним маршем на захід Польщі, шведська армія у 20-х числах травня була вже в Пултуску північніше Варшави й далі рухалась у напрямку Шлезвіг-Голштінії³.

Тим часом головною надією трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці (1648–1660) в подальшому успішному розгортанні всієї військової кампанії 1657 р. в Польщі було нове з'єднання із шведськими військами, які спішним маршем рушили на захід Польщі. Але оперативно (вслід за шведами) розпочати спільний трансільвансько-український похід на Варшаву завадили заворушення в козацькому таборі, який розташовувався в трьох милях від семиградського обозу. Як сповіщав Ракоці, «несподівано серед козаків виник новий бунт, вони не хотіли слухатися своєї старшини і йти за табором моїм, а стали ладитися до повороту в [Україну]. О 12 годині по полудні гетьман [А. Жданович], будучи в 3 милях від мого табору, дав мені про це знати... я посилаю до них, щоб вони йшли за мною з вибраними людьми»⁴.

Наказному гетьману А. Ждановичу, а також Ю. Немиричу, Ц. Штернбаху та іншим полковникам вдалося опанувати ситуацію, і український корпус разом із основними силами Ракоці, який залишив у Бресті свою залого, раненько 15 травня вирушив у похід. Надвечір війська прибули у Тілесне. Потім декілька днів стояли на Бубелі і 20 травня направилися до Семятич. У цей же день з'єдналися із шведським корпусом під командою генерала Стенбока, який Карл X Густав залишив для підмоги союзникам. 21 травня союзні війська стали в Дрогичині. Після дводенного відпочинку 24 травня підійшли до Городка, де натрапили на польський підрозділ. За останнім було організовано переслідування. 25 травня союзники у слід за поляками пройшли Брок, 26 — Солохвен і 28 травня підійшли до Пнева, де польський загін таки зумів відірватися від переслідувачів. Тому в подальшому трансільвансько-

українські війська взяли курс на Пултуск і через три дні 31 травня стали під містом. До Варшави залишалося зовсім близько, а тому, не мешкаючи, союзники 1 червня пройшли Насельск, 2 — Цекшин, 3 — форсували р. Віслу під Закрочимом і 4 червня, пройшовши від Бреста майже 300 км за 21 день (з яких 13 днів припадало на похід, а 8 на постої), союзні війська оточили столицю Речі Посполитої — Варшаву⁵.

Наздогнати Карла X Густава з основними силами шведської армії Ракоці та Жданович не змогли, оскільки шведський король зі своїм військом вже 4 травня був у Торуні й, не затримуючись, вирушив далі на Помор'я*. Але такі кардинальні й неузгоджені повороти виявилися несподіваними не лише для ворогів, але й для союзників Швеції. Трансільвансько-українські війська, залишені Карлом X Густавом в середині Речі Посполитої й дещо цим пригломшені, своїми силами вирішили взяти в облогу Варшаву. Найраніше на варшавському передмісті з'явилися ар'єргарди українських козаків, які провадили розвідку коло міста вже 2 червня, тобто за кілька днів до прибуття основних коаліційних сил. Маючи надію на добровільну здачу міста, Ракоці та Жданович вирішили шляхом переговорів схилити варшав'ян до капітуляції. З цією метою Богуславський пише листа із союзного обозу до каштеляна Варшави Я. Оборського, але той не мав повноважень приймати подібні рішення (він був лише командувачем 1000 кінноти). А комендант міста не став реагувати на подібне звернення. Згодом, коли вже під стінами Варшави стали основні сили трансільвансько-українських військ (4 червня), чисельність яких сягала близько 30 000, було вирішено в перемовинах скористатися послугами київського підкоморія Ю. Немирича (1612–1659)** , який мав у

* У подальшому Карл X Густав напав на Данію з півдня, восени 1657 р. окупував всю Ютландію і в 1658 р. примусив датчан до мирного договору в Роскільде, за яким Швеція здобула нові територіальні надбання. Згодом, прагнучи захопити усю Данію, Карл X Густав знову оголосив війну останній, але після невдалої спроби оволодіти Копенгагеном у лютому 1660 р. раптово помер.

** Ю. Немирич з початком Визвольної війни в Україні, яку він зустрів неприяно, воював в чині генерал-полковника королівської армії, був пос-

Варшаві свої зв'язки⁶. 6 червня 1657 р. Ю. Немирич пише із військового обозу поблизу Варшави два листи. Перший із них було направлено варшавському коменданту Е. Ланцкому, до якого Ю. Немирич звертався із словами: «Мій милостивий пане... уважиш добрим розумом, що за оборону має Варшава, як багато людей до її оборони, скільки пороху, зваж на те, що військо [Раднотської коаліції] те яке вчора могло увійти [до міста] і яке сьогодні і завтра підходить, побачиш, з великими гарматами стримати є річ немислима для людського розуму. Допомоги теж жодної ВМ ММП сподіватися не можеш, колиж вийшовши з Прус, і більше півтора ста миль пройшовши [ми] жодного опору війська польського або литовського не мали. Яке за Божою карою розпорошене розійшлося і не дає про себе знати. Самій Варшаві, що може залишатися іншого як піддатися військам Шведським, Угорським, Козацьким, Волоським, Мултянським»⁷. Крім того, Немирич гарантував коменданту Варшави, у випадку здачі міста, безпеку жителів та лояльність союзницьких армій. У противному ж разі кийвський підкоморій зазначав: «Бо якщо штурм почнеться зі всіх боків людей яких є більше ніж 150 тисяч [тут Немирич явно перебільшив чисельність союзницьких військ, бажаючи схилити коменданта до здачі міста. — А. Г.] погамувати буде не реально»⁸. А тому, підкреслював Немирич, щоб запобігти великим жертвам та руйнуванням, «не слід погордувати приятельською моєю радою»⁹.

У відповідь комендант Варшави 7 червня 1657 р. ввічливо відписав: «Вельможний милостивий пане підкоморій кийвський мій милостивий пане і приятелю», а далі сповіщав, що готовий буде служити трансільванському князю, коли той коронується на польський престол, а поки не може порушувати присягу нинішньому королю і Богу. Далі комендант прохав Немирича покло-

лом на переговорах з українською стороною. Із 1655 р. вже в чині генерал-майора шведської армії воював проти Речі Посполитої. В час Раднотської коаліції брав участь у спільному поході по коронних землях, був комендантом Бреста, виконував посередницькі функції між учасниками альянсу: трансільванцями та українцями. Із поверненням війська А. Ждановича з Польщі, відбув до Б. Хмельницького в Чигирин, де отримав звання полковника та перейшов у православ'я.

потати перед трансільвансько-українським командуванням, щоб їхні війська не розорювали місто, а поступили з ним, як зі Львовом, Самбором і Перемишлем, взявши лише викуп¹⁰.

В другому листі до каштеляна Варшави Немирич теж наголошував на недоцільності опору міста, що може призвести до «гибелі людей, жінок і дітей, руйнування костьолів, згуби прелатів». Київський підкоморій відзначав і відсутність поблизу столиці основної армії Речі Посполитої, про яку «ледве є відомість і то про дуже малу» і в якій «дуже мало людей стану шляхетського, а в основному татари, серби та інші чужоземці або прості хлопи, які самі Польщу грабували а стан шляхетський нищили, а коли потрібно було ставати до битви втікали, залишаючи доми ваших милостей, від чого багато невинних людей по борах, лісах і болотах на смерть і на знищення видавали»¹¹.

Незважаючи на викладені в листах доводи, варшав'яни вирішили боронити своє місто. У ці важкі дні жителі Варшави день і ніч молилися в храмах, просячи Бога, аби відвернув мародерства і грабунки. Духовенство безперервно виголошувало промови у костьолах, на ринках та вулицях, закликаючи варшав'ян до опору, оскільки штурми розпочалися вже 4 червня. На захист міста стали не лише дорослі, але й підлітки, які брали участь в успішних вилазках під мури міста. Проте союзні армії все щільніше брали Варшаву в облогу. Для ефективної організації штурму міста Ракоці попросив шведську сторону про направлення під стіни Варшави драгунів та відповідно підготовлених офіцерів. Але до місця боїв прибули не лише сапери й фортифікатори, а й сам генерал Стенбок. І хоча перші атаки союзників були відбиті, все ж коли було захоплено палац Казановських та бернардинський монастир (в останньому вигоріли припаси та живність варшав'ян), які утримувалися підрозділами Регульського, то Варшава змушена була капітулювати. 7 червня розпочалися переговори щодо умов капітуляції польської столиці, й Варшава перейшла до рук трансільвансько-шведсько-українських військ¹². Від імені міста райця Августин Орлемус виплатив Д. Ракоці відкуп у 3642 злотих польських. Сторони обмінялися полоненими та трофейними хоругвами й штандартами. Варшавська залога на чолі з комендантом Е. Ланським мала

під конвоєм союзників вийти з міста й направитися до Рави. Ракоці гарантував безпеку монастирям та жителям міста, але було наказано зруйнувати всі міські мури та башти. Деякі підрозділи союзників, підкуплені міщанами, не поспішали виконувати останні накази свого командування, натомість окремі хоругви переможців завдали руйнувань варшавським околицям та Новому Місту. Зокрема, шведський генерал Стенбок (без відома якого було укладено капітуляцію) зазначав, що він нічого не гарантував польській столиці, а тому трактує її мешканців як неприятелів¹³.

В окупованій союзниками Варшаві було спалено королівський палац, монастирі на передмісті, пограбовано інші святині¹⁴. За свідченнями Пуфендорфа, «рядовики-шведи теж посвоєволили в місті, Ракоці за це робив їм закиди, але Стенбок відповідав, що попередня невірність варшав'ян зробила йому ненависним це місто»¹⁵ (адже шведи вже двічі здобували Варшаву: 29 серпня 1655 р. та в битві 18–20 липня 1656 р. — *А. Г.*).

День взяття Варшави став чорним днем не лише для поляків, але і для Трансільванії, оскільки за іронією долі у відповідь на похід Ракоці проти Речі Посполитої та намагаючись помститися за розорені свої маєтності (поблизу Ланцута) маршалок Ю. Любомирський з військом став під Мункачем і видав маніфест про намір «вогнем і мечем» пройти Семиградям. За короткий час військо маршалка, яке налічувало 4000 чоловік, значно збільшилося, оскільки багато польських вояків жадало помсти за розорення своєї землі. Ця велика армія за кілька тижнів спустошила володіння Ракоці в комітатах Берег Угоча, Займар, замки Підхерін, Шент Міклош і Ракос, міста Мункач, Вари, Берег-Шаш і понад 300 сіл¹⁶.

Ракоці та трансільванські війська, які перебували у Варшаві, нічого не знали про спустошення своїх комітатів. Але тривога в союзній армії наростала з кожним днем. По-перше, Ракоці і Жданович остаточно зрозуміли, що Карл X Густав не скоро повернеться із Помор'я для спільних подальших військових операцій у Польщі, а отже що трансільвансько-українській армії доведеться на своїх плечах нести подальший тягар військової кампанії. Після ж того, як Штернбах 11 червня 1657 р. повідомив союзникам, що шведський король наказав 3000 корпусу Стенбока йти з Варшави

до основної шведської армії, Ракоці почав думати не про якісь здобутки в Речі Посполитій, а про безпечний відступ своїх військ до Трансільванії. На остаток він в досить різких тонах засудив позицію шведської сторони: «Сидів правив собі спокійно вдома, поляки обіцяли мені корону, був їм проти шведів допомагав; цісар, цар, татари погрожували, а я не зважаючи ні на що з милості до короля [Швеції] союз з вами уклав, зимою непрохідними шляхами на допомогу вам прибув, — а тепер коли неприятели свої сили зтягнули, залишаєте мене всупереч чітким статтям союзної угоди. Казала мені дружина та інші в Семиградді, що ви мене ошукаєте. А тепер дійсно розірвали союз і правду говорив канцлер угорський, що шведи тільки своєї вигоди шукають»¹⁷.

Побачивши безперспективність подальшого перебування у Варшаві, Ракоці вирішив рушити війська до Кракова. Союзні сили в даний час під Варшавою, як свідчив Іван Бошина з полку Ференца Сербина, мали такий склад: «Козацького війська 6000, гетьманом Антон київський, Богун за обозного і одночасно командує полком, звичайні полковники Ференц Сербин заразом комендант сторожі, полковник Сулименко, полковник білоцерківський, котрого імені не знає. Має ще гетьман Антон полковника над яничарами, котрих одначе тільки 50, але його відіслав до Хмельницького послом з Берестя в 150 конях і тих яничарів відіслав з ним, бо важко було з ними — не було чим платити»¹⁸. Інший очевидець доповнював: «Молдавани, волохи і козаки мають намір проводити Ракоція до Кракова, але там покинути... так вони собі урадили. Скільки тепер з ними самих угорців, того не можна певно знати... може бути самих угорців 16000»¹⁹.

Крім того, почалося змішування союзницьких сил, які раніше трималися окремими підрозділами. Так, під Варшавою 8 червня у полон потрапив зведений розвідувальний загін із 300 козаків та молдаван. Тут же у Варшаві за вміле управління військами А. Жданович домігся у Ракоці, щоб під команду козацького полковника Ференца Раца (Сербина) був переданий великий підрозділ із 5 000 козаків та семигородців, який згодом вів успішні бої між Варшавою і Равою²⁰.

Ракоці, який ще у Варшаві шукав щонайменших можливостей для переговорів з польською стороною за посередництвом

Станіславського, побачивши всю безрезультатність своїх спроб, дав команду до походу на Краків. Щоб хоч якось уберегти війська від паніки, семиградський князь упросив Стенбока (який отримав 10 червня від Карла X Густава наказ прибути до нього на з'єднання) із 3000-им шведським корпусом виступити разом із союзними військами із Варшави, а вже потім непомітно відлучитися. Коаліційна армія 11 червня вирушила із столиці Речі Посполитої на південь. Попереду йшла трансільванська армія, за нею українська, а замикала колону на відстані в півмилі шведська, яка, згідно домовленості з Ракоці, поступово відставала. Семиградсько-шведсько-українські війська, нарощуючи темп походу, 12 червня вже були у Тарчині, а 13 прибули у Варкен. Саме тут шведи, відставши настільки, що зникли з поля зору союзників, різко повернули на Закрочим. Як записав у своєму щоденнику Редей, «в цей день покинули шведи угорців»²¹.

Трансільвансько-українські війська, які, залишилися без основного свого союзника й остаточно втратили надію на будь-яку допомогу, вирішили стрімко відступати на південь Польщі. 14 червня союзники пройшли Ричивіл, 15 — Меджиляс, 16 — Яновець й Солець і 19 червня стали в Сандомирі. Протягом кожного дня Ракоці напружено шукав хоч найменших шляхів до порозуміння з польською стороною. Невпинно відправляв гінців із листами до Яна Казимира, Чарнецького, Потоцького, Сапіги, Госевського та інших сановників Речі Посполитої, обіцяючи, в обмін на мирну угоду, повернути Краків і Брест, відшкодувати завдані збитки та навіть виправити частину свого війська проти шведів. Але король Польщі та рада сенату, незважаючи на ці листи та прохання королеви, не погоджувались на підписання миру з Ракоці, остерігаючись насамперед того, що трансільванський князь хоче лише виграти час та неушкодженим вирватися до Трансільванії чи України, щоб знову розпочати війну.

В околицях Сандомиру військам союзників стало відомо, що маршалок Любомирський із великою армією вторгся до Семиграддя та нищить міста і села. Одночасно надійшли відомості про те, що на допомогу Польщі вже прийшло 17-тисячне австрійське військо, яке рухається на Краків, а цісарський генерал Хатцфельд,

залишивши гармати й піхоту під Пінчовим, з кіннотою кинувся навперейми трансільвансько-українським військам до Вісли. Одночасно прийшли вісті й про татар, які рухалися на Волощину та Семиграддя, що на тлі хвороб та епідемій в союзному війську робило ситуацію панічною. Трансільванські воєнначальники радили Ракоці відступати додому й захищати рідні комітати. Але найреалістичнішою була позиція командування українського корпусу, яке рекомендувало відходити не на південь, а на схід, в межі України, оскільки шлях на Краків вже був фактично відрізаний австрійцями. Цього ж вимагав і Б. Хмельницький, який, як вважають В. А. Смолій та В. С. Степанков, зважаючи на небезпеку татарського удару та конфлікт між Ракоці й Ждановичем, вже десь 15 червня наказав командувачу козацького корпусу рухатися в бік Кам'янця-Подільського, що передбачало спільне просування українсько-угорської армії в зазначеному напрямку²².

Ракоці у таких екстримальних умовах не проявив себе як впевнений полководець та далекоглядний стратег. Трансільванський князь не лише фактично втрачає контроль над союзним військом, але й своїм розпачем сіє паніку в оточуючих, хоча сили, які з ним йшли, були ще досить значні (понад 30000 вояків). Штернбах, який тоді перебував при штабі Ракоці, згодом писав до Карла Густава: «Після того як армії роз'єдналися, порадами вашої королівської величності злегковажено і князь нібито йшов на Краків, але вагаючись в дорозі й тримаючись Вісли. Я пильно радив йому поспішати, поки австрійці не оточили міста: стати табором над Віслою і тоді в залежності від обставин або дати бій, або відступити на угорську границю. Але його збентежений розум не приймав спасенних думок, так наче його фатальна загибель і ганебний договір вже були неминучі»²³.

Розпач Ракоці передався і трансільванському війську, яке теж занепало духом і дезорганізувалося. То ж не дивно, що сучасники, пишучи про український корпус, 24 червня 1657 р. відзначали: «Це найкраще військо в армії Ракоці». Очевидці також сповіщали, що «козацький полковник Антон, що з Ракоцієм, не відступив від нього, поки не мав наказу від Хмельницького, а тепер між ним і семиградцями відносини невірні, і цей козак ставить свій

табір окремо з своїми 7 або 8 тисячами»²⁴. Крім того, до українських полковників переходить і подальша стратегічна ініціатива та управління союзними військами. Використовуючи, з одного боку, розгубленість та нерішучість Ракоці, який замість того, щоб упевнено вести війська, почав практично тупцювати на місці над Віслою між Сандомиром і Завихостом, та побоюючись, щоб трансільванський князь не уклав із поляками мир, А. Жданович наказує своєму корпусу переправитися через Віслу. «Отже йдучи за волею козаків, — писав Штернбах, — щодня шукали ми переправи через Віслу, а не знайшовши 20 червня перейшли між Завихостом і Сандомиром з незвичайною швидкістю на човнах, парканах і всіляких плаваючих засобах»²⁵. Грондський більш детально описав всю складність переправи: «І таки взяла гору думка лишити на волю божу Краків і Берестя [Брест] і вертатись тудою звідки прийшли. Стали думати, як перейти Віслу, що було далеко важче при повороті, бо розлилася далеко більше, ніж в поході на Краків — тоді без труду її перейшли. Але помогли козаки, переправивши всіх своїх людей і тягар, вони запропонували свою поміч і князеві. Одначе ся поміч коштувала дорого: по таляру за коня, а за віз п'ять талярів і більше. Тоді багато стали кидати у Віслу худоби й іншу здобич забрану у поляків, бачачи, що відвезти не можуть, а лишати для перших хто прийде здавалося занадто прикро»²⁶.

Таким чином, хоча А. Жданович і взяв у свої руки ініціативу по форсуванню Вісли та спрямуванню військ у бік України, проте не залишив напризволяще на лівому березі ріки і трансільванську армію, а допоміг останній переправитися на правий берег. Це свідчило про те, що конфлікт між союзними військами вже був значною мірою погамований щоденною військовою небезпекою та про розуміння, що окремо врятуватися у даній ситуації нікому не вдасться. Тим паче, що поляки, які служили в трансільванській армії, стали залишати князя й переходити до коронних гетьманів Речі Посполитої, а також «перебігли до неприятеля й три волоські хоругви Станіславського», що в сумі скорочувало чисельність і без того поріділих союзницьких військ. А ситуація кожен день загострювалася, оскільки все ближче наближалася польська й литовська армії. За свідченням Штернбаха, «другого дня після переходу

[Вісли] показалося кілька хоругв литовського війська і, звівши з нами гарці, пустилися навтіки і наповнили страхом свій табір; можна було їх усіх без труда погромити, коли б передня сторожа козацька не дала фальшивої звістки, що литвини вже перейшли за Віслу. Ми ж як утікачі, ідучи в усім за розпорядженнями козаків, котрими провадив Немирич пішли на Туробин повз Замостя трудними переходами»²⁷. В цьому повідомленні важливо відмітити, що за Віслою союзне командування українського корпусу обрало тактику швидкого просування в бік України, не витрачаючи час на сутички із дрібними підрозділами. Тож зрозуміло, чому шведський резидент при Ракоці критикував козаків. Його більше дратувало те, що загальне керівництво перейшло до наказного гетьмана Ждановича та інших полковників, ніж можливі прорахунки у військовій тактиці.

Шведський посол Штернбах в одному був правий, коли відзначав роль Ю. Немирича у тому, що союзні війська завернули до Туробина, в якому зупинилися 25 червня. Київський підкоморій в Замостю дійсно прагнув уладнати свої приватні справи, а конкретно — забрати свій скарб, схований в місті. З цією метою з табору з-під Туробина в Замостя до Яна Замойського Ракоці та Жданович відправили листи. Наказний гетьман Війська Запорозького, зокрема, 28 червня 1657 р. писав: «Зблизившись тут в тому краю з Військом Запорозьким та знаючи що ВМ ММП тут в Замостю тепер резидує, за річ слушну вважаю засвідчити мою зичливість... не занегаєш відповісти своїм афектом особливо в певній приватній справі ЙММП Немирича підкоморія київського Війську Запорозькому здавна зичливого... речі його рухомі на певному місці там в Замостю будучі без жодної одволоки всі видати рачив наказати. Зваживши те собі, що тепер за виявлену ВМ ММП в тому учинність, як і в інших наших проханнях (які я доручив викласти усно подавцеві цього листа) наша всяка прихильність і від Військ як наших Запорозьких як і найяснішого князя ЙМ Семиградського та інших іноземних Волоських і Мултянських маєтності ВМ ММП повною охороною нагородимо»²⁸.

В той же день 28 червня Замойський відписав до А. Ждановича і прислав гінця. В листі зазначалося: «З честю та приязню

моєю до Війська Запорозького проявленою, чому і тепер маю свіжий приклад з України, залишаюсь прихильним в пам'яті Війська названого і того собі вінчую. ...маючи особливу мою зичливість до ВМ ММП й за нинішнього приводу, хотів би в тій оказії з якою звертається до мене за ЙМП підкоморія київського в Замостю допомогти». Але, при всім бажанні, Замойський не міг повернути Немиричу його речі, оскільки все ще торік було забрано до коронного скарбу, «що і самому ЙМП підкоморію відомо». Однак, незважаючи на неможливість виконати прохання наказного гетьмана, підчаший коронний писав: «У тій подальшій обороні моїх маєтностей від військ, що тепер проходять, і яку мені обіцяєте ВМ ММП, це не зашкодить. Бо відносини ВМ ММП основуються до мене не на цій оказії, а на вже згаданій давній приязні дому мого до Війська Запорозького (яке в ті часи не добре мене нагороджує знищенням моїх маєтностей)». На закінчення листа Замойський знову нагадав про «зичливість предків моїх до Війська Запорозького», висловив надію, що це вбереже його людей від «пролиття крові християнської» та нищення «маєтностей вогнем і мечем»²⁹.

Наступного дня, 29 червня 1657 р., козацький корпус ще перебував поблизу Туробина, звідки А. Жданович пише другого листа до Замойського в Замостя: «Якби Військо Запорозьке забуло прихильність попередників ВМ ММП, то саме небо б побудило нас особливо в нинішні часи... Я, відзиваючись дня вчорашнього до ВМ ММП, те вчинив з почуття обов'язку, дбаючи про ласку ВМ ММП на майбутнє за усякі послуги ВМ ММП, намагатимуся рекомпенсувати охороною ваших маєтностей. А й про те прохаю, аби ВМ ММП з огляду на подальшу Війська Запорозького до себе зичливість козаків, тих які застаються в ув'язненні, до нас відпустити наказав. Зважаючи на те, що за таке ВМ ММП добродійство Військо Запорозьке будь-якого часу не забуде віддячити»³⁰. Даний лист був незакінчений, що, очевидно, було викликано необхідністю розпочати подальший марш у бік України.

Відповідь, яку Замойський надіслав разом із звільненими козацькими в'язнями 30 червня, А. Жданович, думається, отримав уже на марші за Туробином. Підчаший коронний сповіщав наказному гетьману: «Щоб якнайшвидше і якнайефективніше Речі Поспо-

литій могло прийти до так жаданого порозуміння з Військом Запорозьким... З нашого теж боку прихильність на тому не закінчиться і все, що буде залежати від мене, я не занедбаю. Зараз чинячи послугу ВМ ММП, в'язнів з війська мого, скільки їх є тут здорових і які зараз можуть бути відіслані, тих чиню вільними і відсилаю. ВМ ММП настійливо взаємно прошу, аби теж і наших, хто би у війську ВМ ММП перебував, на те місце звільнити наказав»³¹.

Так детально зупинитися на переписці між Ждановичем і Замойським довелося з двох причин. По-перше, необхідна була повна публікація цих листів, оскільки у М. С. Грушевського³² вони подаються із неточностями та у довільному перекладі і трактуванні. Та й використані ученим копії утруднювали точне датування зазначених листів.

З іншого боку, важливою є фактологічна сторона даного листування. Останнє перш за все свідчить про те, що український корпус А. Ждановича не панічно втікав разом із трансільванцями із Польщі, як про це сповіщали деякі сучасники подій та дослідники, а просувався звичним військовим маршем, забираючи своїх полонених та залагоджуючи інші справи (прохання Ю. Немирича) у Польщі. При цьому і в цих умовах наказний гетьман А. Жданович, як і на початку походу, виконуючи наказ Б. Хмельницького, проявляв доброзичливість до польської шляхти, яка прихильно ставилася до Війська Запорозького. А шляхтичі зі свого боку, як бачимо, відповідали взаємністю, враховуючи значною мірою те, що український корпус становив ще велику й організовану силу, а не складався із розрізнених загонів недобитків.

Тим часом у Чигирині Богдан Хмельницький докладав максимум зусиль для дипломатичного забезпечення військових дій союзників у Польщі. Українське посольство, яке 12 травня 1657 р. прибуло до Царгороду, завірило турецьку сторону, що Україна не має жодної справи ні з Швецією, ні з Трансільванією та буде й надалі зоставатися під протекцією Туреччини і в приязні з Кримським ханством.

У відносинах із Росією гетьман України, як і раніше, дотримувався лінії на дискредитацію політики польської сторони, обґрунтовуючи цим самим необхідність продовження війни проти

Речі Посполитої. З іншого боку, Б. Хмельницький, як і обіцяв у березні В. Кікіну, інформував російську сторону про успіхи козацьких військ у Польщі, що мало на меті підтримувати у російського уряду надію на можливість опанування польської корони з допомогою рішучих перемог української армії. Саме з цією метою в травні 1657 р. до Москви було відправлено посольство України на чолі з Ф. Коробкою. Проводячи переговори з усього комплексу проблем російсько-українських відносин, посланці Війська Запорозького детально зупинилися і на інформації про похід козацького корпусу А. Ждановича. Зокрема, як зазначали в Посольському приказі 14 травня, «Федор Коробка с товарищі в распросе сказал... что полковник Онтон Жданов с венграми и с шведами случился, и бой был с поляки у них болшой в Полше на Подгорье в Ланцуте, а войска де с Онтоном с 50000, а все охотники [добровільці]. Инне де их козаки которые с Онтоном и с венгры и с шведы стоят под Краковом, а еще де он назад не воротится и от гетмана к нему о том, что ему воротитца назад указу не послано... А будет де турские люди на волоскую и на мултанскую землю и на них черкас и наступят и полковник де Онтон для того назад ис Полши не поворотитца а учнут промышлять над поляки по прежнему. А на весть турского приходу велел гетман Хмелницкой готовить новые войска»³³.

Представлена російській стороні Ф. Коробкою інформація була застарілою, оскільки союзники на середину травня вже подолали шлях від Кракова до Бреста і виступали в похід на Варшаву. Але, враховуючи час перебування посольства в дорозі та затримку з цих же причин листів від А. Ждановича, слід думати, що то були всі відомості, які мали в своєму розпорядженні на момент візиту українські посланці. Важливою в цій доповіді була й інформація про кількісний (явно завищений) склад українського корпусу та про те, що всі учасники походу були «охотники». Вона, звичайно ж, мала показати російській стороні серйозні наміри українського гетьмана в цій війні та свідчити про значні кривди з боку польської сторони, які покликали у похід таку кількість добровільців. Інформація про участь у поході трьох регулярних полків Війська Запорозького українською стороною була прихована. Разом з тим, вперше у російсько-українських переговорах було відкрито заяв-

лено про об'єднання війська Ждановича із арміями Д. Ракоці та Карла X Густава для війни проти Яна Казимира³⁴.

В цих умовах російський уряд вирішив діяти швидко і рішуче. Вже в травні в Україну було відправлено нове посольство (третє за п'ять місяців 1657 р.) Ф. Бутурліна, яке прибуло до Чигирини 3 червня 1657 р. Поряд з іншими проблемами, які передбачалося підняти на переговорах із Б. Хмельницьким, головною для російської сторони була участь українського корпусу А. Ждановича в коаліційних силах разом із Швецією й Трансільванією у війні проти Речі Посполитої.

Посольство Ф. Бутурліна в досить різкій формі заявило українській стороні про порушення гетьманом і всім Військом Запорозьким присяги вірності, даної цареві. Основні ж претензії Москви до Чигирини полягали в тому, що Україна допомагала Ракоці здобути обіцяну Олексію Михайловичу польську корону, а також, що «все Войско Запорожское соединилось с неприятелем царского величества — Свейским [шведським] Карлом Густавом»³⁵. А це, в свою чергу, допомогло останньому здобути для себе ряд міст у Польщі. Українська сторона рішуче відкинула висунуті звинувачення. З одного боку, було заявлено, що у Б. Хмельницького не лише не було угоди з Ракоці про посадження того на польське королівство, але у випадку, що трансільванський князь почне іменувати себе королем Польщі, гетьман з військом буде з ним битися. Що ж до союзу із Швецією, то Ф. Бутурліну було заявлено таке: «...от Свейского де короля николи он отлучен не будет, потому что у них [з Б. Хмельником] дружба и приязнь и згода давняя [понад 6 років]... и Шведы де люди правдивые, всякую дружбу и приязнь додерживают, на чом слово молвят... а царское де величество над ним, гетманом, надо всем Войском Запорожским учинил было немилосердие свое смиряся с Поляками, хотел был нас отдати Полякам в руки...»³⁶. Крім того, відзначали в Чигирині, до нас дійшла чутка, що цар наказав відіслати з Вільна на допомогу полякам проти козаків, шведів і угорців 20-тисячне російське військо. Такий впевнений тон Б. Хмельницького на переговорах із Ф. Бутурліним пояснювався перш за все обнадійливою інформацією про успіхи корпусу А. Ждановича у Польщі.

Останню до Чигирин привіз 9 червня 1657 р. Даніель Олівенберг, який сповістив, що союзники з козаками зайняли Краків, форсували Віслу і йдуть походом на Замостя, Люблін і Брест. Проте, незважаючи на це, українська сторона знову підтвердила вірність даної царю присяги. Було зазначено, що Військо Запорозьке вже 9 літ відвертає татар від походів на російські прикордонні міста, а також Б. Хмельницький підкреслив, що й тепер він вирушає проти бусурман, хоч би настигла його смерть у нинішній його недузі (на цей випадок беруть із собою і домовину)³⁷.

Стосовно ж корпусу А. Ждановича 15 червня Ф. Бутурліну було заявлено, що гетьман вже віддав останньому наказ рухатися в район Кам'янця-Подільського, оскільки туди ж просувався Ян Казимир з посполитим рушенням та 17-тисячною цісарською армією. Через три дні, 18 червня, російське посольство, отримавши відпускні грамоти, вирушило із Чигирин до Москви³⁸.

Паралельно із зазначеним посольством в Україну російська сторона, яка вже не поклядалася на обіцянки гетьманського уряду, та намагаючись реально вплинути на український корпус А. Ждановича, вирішує напругу зв'язатися із наказним гетьманом Війська Запорозького. Тому в травні 1657 р. готується ще одна дипломатична місія Росії прямо в район театру бойових дій українсько-трансільванських військ. На чолі зазначеної місії, яка вирушила із Москви 1 червня 1657 р., стояв Іван Желябужський. Останньому доручалося проїхати до української й угорської армій і вручити Д. Ракоці та А. Ждановичу грамоти Олексія Михайловича з вимогою припинити військові дії. Зокрема, в царській грамоті від 29 червня 1657 р. до наказного гетьмана А. Ждановича Олексій Михайлович писав: «И тебе б полковнику Онтону, помня перед Богом свое обещание, как вы нам великому государю обещались перед святым евангелием с Войском Запорожским будучим нашего царского величества от неприятеля, от свейского короля, отлучитя, и Великого княжества Литовского на городы и места не наступати, и никакова разоренья не чинити, и итти бы назад к гетману к Богдану Хмельницкому со всем войском, которое при тебе; а к гетману к Богдану Хмельницкому от нашего царского величества о том писано ж»³⁹.

Іншу царську грамоту подібного змісту й датовану 29 травня 1657 р. І. Желябужський мав передати Д. Ракоці. В останній Олексій Михайлович в різкій формі зазначав: «...и вам бы от неприятеля нашего, от свейского короля, отстать и на гетмана на Павла Сапегу и под Брест и под иные города и места Великого княжества Литовского войною не ходитъ и ничем их не разорять, и свейскому королю ратными людьми и деньгами и порохами и иными какими орудиями и воинскими и хлебными запасами помощи никакие не чинить, и тем с нами великим государем ссоры и неподобья не всчинать»⁴⁰.

Однак вказані царські грамоти не одразу знайшли своїх адресатів. Дорога І. Желябужського пролягала через Можайськ, Вязьму, Дорогобуж, Смоленськ на Чауси до полковника І. Нечая, який мав вказати подальшу дорогу до А. Ждановича та Д. Ракоці. Проте коли царський посол прибув у Чауси 16 червня, то І. Нечай, «выслушав государеву грамоту, говорил: указал де государь мне с тобою послать провожатых до полковника до Онтонна Жданова, а мы де про него, где он ныне с Ракоцею и не ведаем; а из-под Бресли [Бреста] де они давно пошли, писал де про то Онтон к гетману к Богдану Хмельницкому, что Бресль сдался и они пошли к Замостью и ко Львову, а тому де уж болши трех недель; а отсюда де тебе Полшею за ними ехать немочно, потому что воюют Шведы и иных земель люди... да и сыскивать де Ракоцы и Онтонна неведомо где»⁴¹. Таким чином, досить динамічний рейд корпусу А. Ждановича Польщею призводив до того, що навіть не всі українські полковники відали про детальний маршрут його походу. Та й вісті приходили із запізненням. Хоча, з іншого боку, Б. Хмельницький міг розпорядитися тримати в секреті відомості, пов'язані із бойовими діями А. Ждановича в Польщі.

Проте, як би там не було, але І. Желябужський, зважаючи на небезпечну дорогу та суперечливі відомості про місце перебування українського корпусу, змушений був повернути в бік України, щоб детальніше з'ясувати всі питання. 24 червня царський посол прибув до Стародуба, де «полковника и писаря спросил: где ныне Ракоца и полковник Онтон Жданов? И они сказали: как де он Онтон

к Ракоце послан, и мы де от них ездаков не видали и подлинной от них вести нет»⁴².

Важливо відзначити, що місія І. Желябужського викликала деяку підозру в української козацької старшини через ту обставину, що у випадку, якщо царський посланець був просто кур'єром до Ракоці і Ждановича, йому слід було їхати до своїх адресатів найкоротшою дорогою, незважаючи на небезпеку. Якщо ж останній був керівником посольства, то мав спочатку направлятися прямо в Чигирин, а не шукати один із підрозділів Війська Запорозького, щоб віддати царський наказ. Це, до речі, порушувало й певну субординацію, бо царський уряд намагався командувати українськими полковниками, оминаючи гетьмана України. Тому-то стародубський писар і закидав при зустрічі І. Желябужському: «...для чого ти едеш к Ракоце по нашим городам, не прямою дорогою? ...мы де чаем тем путем едеш не для Ракоци: смечаеть ты козацьева войска и досматриваеть городов, каковы наши города крепки; а и туды де ты едеш для того ж, чтоб тебе войска сметить, и там де с одним и с Онтоном войска с пятьдесят* тысяч»⁴³. На що російський посол відповідав: «Великому государю нашему своей державы ратных людей смечать и городовых крепостей досматривать для чего посылать тайным обычаем?»⁴⁴. У даному випадку І. Желябужський, очевидно, лукавив, коли казав про Україну, як про «свою державу». Хоча такий погляд на Військо Запорозьке, мабуть, побутував в російському уряді. І те, що він ніяк не узгоджувався із реальним станом речей, коли гетьман України проводив незалежну, а часом і неузгоджену із Москвою зовнішню та внутрішню політику, певною мірою дратувало російські правлячі кола. Тож в таких умовах хоча й не явної, а швидше прихованої конфронтації російська сторона була зацікавлена в будь-якій, а тим паче військової інформації з України. Тому і з цією метою також, поряд із офіційною версією місії, подорожував українськими землями І. Желябужський. Та й, незважаючи на свої завіряння, російський посол все-таки сповіщав у Москву вісті про військові сили Б. Хмельницького: «И по смете с гетманом [Ю. Хмельницьким] и с полков-

* М. С. Грушевський чомусь зазначав: «350 тисяч» (Зазн. праця. — С. 1383).

никами войска тысяч с двадцать; да перед гетманом де послано 5 полков, а за войском обозу по смете телег с 5 000. А на стану войска ставитца не обозом и лошади ходять стадами»⁴⁵.

Ніде не здобувши достовірних відомостей про перебування корпусу А. Ждановича, І. Желябужський вирушив до Ніжина, де 29 червня розпитував ніжинського наказного полковника: «...есть ли ведомо, где Ракоца венгерской и полковник Онтон с запорожским войском воюют?»⁴⁶. На що отримав таку відповідь: «...воевали де в Полше и не в одном месте, а ныне де слышал я, что гетман Богдан Хмельницкой писал к Ракоце и к Онтону, чтобы шли против турских и крымских людей, и тебе де ехать к Каменцу-Подольскому на Киев, а в Киеве де подлинная тебе весть будет»⁴⁷.

Але ні в Києві, ні в Корсуні нічого конкретного І. Желябужському не змогли оповісти. Як сказав корсунський наказний полковник: «...была де нам весть, что Ракоца и Онтон идут к Каменцу, где де они ныне, и того подлинно не ведаю»⁴⁸. Щоправда, порадив вирушити в Капустину Долину, де збирав військо Ю. Хмельницький. Посланець останнього так роз'яснював ситуацію товмачу московського посла: «...мы де и сами про Ракоцу и Запорожского Войска про полковника Онтоня не ведаем где они ныне»⁴⁹. Таким чином, І. Желябужський вимушений був чекати деякий час прояснення ситуації та конкретних вістей про військо Ракоці й корпус Ждановича.

В кінці червня 1657 р. похід трансільвансько-української армії пролягав повз Замостя до Гребенного і Магерова. Саме тут під Магеровим розпочалися перші сутички союзних військ із загонами руського воєводи Чарнецького, який впритул було наблизився до угорців і українців. Як згодом писав капелан Чарнецького Пікарський, гетьман «догнав неприятеля під Магеровим. Застав його п'яного і в неладі, тому, що він був певний своєї безпечності. Багато їх побито в полях і селах, 30 живих приведено, а сотню, що укрилася на одному фільварку, покладаючись на свої гаківниці, знищив староста Данилович»⁵⁰. Про чималі втрати між Магеровим та Жовквою сповіщав і Штернбах, який був тоді при штабі Ракоці: «В двух милях від Львова, з лівої сторони від нього, зачули ми за собою погоню Чарнецького. Він напав на задні обози ко-

зацькі, що йшли без охорони. Більше як тисячу козаків побито, послано їм на допомогу венгрів, але неприятель [поляки] уже встиг незадовго перед тим відступити із здобичею і ми не думали гонити за ним»⁵¹.

Про втрачені можливості польського війська значно поживитися під Магеровим згадуваний Пікарський писав згодом так: «Могло наше військо того дня дістати як здобич тих 4 мільйони, котрих тепер [під Меджибожем] домагаються від Ракоці, але тим часом як вояки ганебно кидали битву задля здобичі, неприятель [козаки й трансільванці] зібрав свої сили і легко відігнав наших, зайнятих добичництвом, на цілу милю. Потомство ледве чи не повірить, яка величезна здобич була утрачена; але нехай подумає, що цього року вперше пограбована була Польща, чого не зазнавала вона ні після Пилявецького ні по інших погромах»⁵².

Оминувши Жовкву, трансільвансько-українська армія 2 липня «з тріумфом» відбила наступ польських загонів і через Яричів 3 липня підійшла під Глиняни. Через день знову була сутичка з поляками, і союзники знову «тріумфували». Наслідком таких перманентних боїв було те, що значні підрозділи трансільвансько-української армії розсіювалися й відступали не єдним, а декількома маршрутами. Так, основні підрозділи Ракоці від Глинян рушили через Гологори, Зборів, Озерну до Тернополя. А деякі підрозділи Ждановича йшли через Залізці й Збараж. Оминувши Тернопіль, який не стали штурмувати через значну залого Подльодовського [7 хоругв], що була укріпилася в місті, українська й трансільванська армії знову злучилися десь в районі Скалата. При цьому А. Жданович звернув увагу Д. Ракоці на те, що козацькому корпусу в поході відведена досить невдала позиція в кінці колони союзних військ, через що українці несли на собі весь тягар оборонних боїв і мали значні втрати. Трансільванський князь вимушений був погодитися із аргументами наказного гетьмана, і в подальшому козацький корпус перемістився в голову колони⁵³. А. Жданович вчасно змінив позицію свого корпусу, оскільки будь-якої миті Ракоці, який робив численні спроби примирення із польськими гетьманами, міг укласти угоду, а українські війська, затиснуті між трансільванцями й поляками, могли бути використані як розмінна

монета. Тепер же, незалежно від переговорів Ракоці із поляками, корпус А. Ждановича мав вільний вихід в козацьку Україну, куди вже було рукою подати. Та й темп походу вже визначав А. Жданович, а трансільванці були змушені підтягуватися за козаками, щоб не відстати й не бути оточеними. Проте Ракоці не дуже поспішав відступати вслід за козаками в Україну, а все ще надіявся укласти із Польщею достойне перемир'я. Тому як міг затримував темп відходу, нарікаючи при цьому, що українське військо його нібито залишає. А. Жданович же рекомендував угорцям швидким маршем відійти в Україну, там перегрупувати свої сили, поповнити армію й припаси і тоді відновити воєнні дії. При цьому наказний гетьман рекомендував врахувати і стан війська, змученого багатомісячними походами та обтяженого чималим обозом. Тим паче, що значна кількість козацької армії складалася із охотників, про яких А. Жданович казав: «Поки голі й нічого не мають, то хоч би як хотів затримати їх в таборі, не затримаєш; на власну руку вибігають в найдальші околиці, щоб знайти яку небудь здобич. А як наповнять нею вози, тоді ніяк не наженеш їх до бою. Тільки й думають про те, щоб відправити додому що здобули»⁵⁴.

В таких умовах А. Жданович, враховуючи стан свого війська та не подолавши протиріч і неприязні до Ракоці, вів свій корпус в напрямку Кам'янця-Подільського. Тим паче, що в Чигирині вже було зрозуміло, що Ракоці не збирається ближчим часом організувати опір полякам, а шукає найменшої нагоди до примирення. Тому із гетьманської столиці А. Ждановичу було відправлено наказ покинути трансільванців. Ось як про це писав із Чигирини 18 червня 1657 р. Г. Лільєнкрона: «При моїх переговорах з ними [козаками] мені постійно казали як погано поступає з ними князь Ракоці як із своїми союзниками і, що він всіма способами старався загубити їхню свободу, яку вони раніше здобули своєю кров'ю. Тому вони й написали Антонію, що він повинен залишити князя, і вчора прийшла звістка, що ніби він [А. Жданович] зі своїм військом перебуває в п'яти милях від Кам'янця»⁵⁵.

Союзні трансільвансько-українські війська, які з великими труднощами подолали 7–9 липня болотисту місцевість поблизу Чорного Острова, далі рушили через Плоскирів до Меджибожу.

Головною метою походу на даному етапі було намагання переправитися через Південний Буг, щоб з'єднатися із 20-тисячною армією Ю. Хмельницького, яка поспішала вже на допомогу. 10 липня союзні війська вимушені були заночувати у відкритому полі в якомусь яру, оскільки цілий день провели, відбиваючи атаки польських хоругв. Напруження в союзній армії досягло максимуму. Змучені практично безперервними переходами та оборонними боями, без провіанту та достатніх військових припасів підрозділи Ракоці та А. Ждановича вимушені були 11 липня 1657 р. стати табором на полі поблизу Меджибожу. Ситуація ускладнилася ще й тим, що напередодні 3000 волохів та семигородців залишили табір і самовільно пішли додому⁵⁶. Це не лише послабило боєздатність військ, а й справило гнітюче враження на решту армії.

Тим часом військові підрозділи С. Чарнецького продовжували посилювати тиск на трансільвансько-українські війська. В цих критичних умовах все залежало від рішучості й вольових якостей князя Д'єрдя II Ракоці. Але останній так і не зумів опанувати ситуацію та прийняти якоесь конкретне рішення, а й надалі продовжував займати двоїсту позицію. З одного боку, він неохоче відходив на Україну, чим стримував відступ і козацького корпусу А. Ждановича. З іншого ж, Ракоці й нерішуче відбивався від польської армії, оскільки безнастанно шукав достойних умов примирення у польських гетьманів. Таким чином, ані відступу, ані оборони. В тих умовах зазначена позиція не могла не призвести до катастрофи трансільванського князя. Хоча справедливо буде зазначити, що у союзників були реальні шанси без великих втрат оперативно відійти в межі України, куди вже було рукою подати. Для цього необхідно було лише переправитися поблизу того ж Меджибожу через Південний Буг. Тим паче, що в п'яти милях від міста вже перебувало 20-тисячне військо Ю. Хмельницького. Та й власні сили Ракоці були ще чималими, і за деякими свідченнями під його командою перебувало теж близько 20000 вояків, яким протистояло щонайбільше 6000 поляків⁵⁷. Але Ракоці виявився не на висоті у тій непростій, хоча й не безнадійній ситуації. І перш за все тому, що не зумів адекватно оцінити співвідношення протиборствуючих сил та не проявив вольових якостей полководця, запро-

понувавши 11 липня польській стороні, в якій було втричі менше військо, свою повну капітуляцію.

В тій ситуації керівники українського корпусу А. Жданович, Ю. Немирич та інші полковники, пересвідчившись, що переговори Ракоці про здачу полякам ідуть повним ходом, 12 липня вирішили залишити трансільванське військо з його князем і відступили в Україну⁵⁸. Таким чином, аж ніяк не можна твердити, як це роблять деякі дослідники, про те, що саме відступ козацького корпусу став причиною капітуляції Ракоці. Тут було навпаки. Саме постійне намагання трансільванського князя примиритися з польською стороною та початок реальних переговорів про капітуляцію змусили А. Ждановича відвести свій корпус за Південний Буг, щоб не стати розмінною монетою в польсько-угорських переговорах. Та й надовго затримуватись під Меджибожем А. Ждановичу теж не було ніяких можливостей, оскільки необхідно було виконувати наказ Б. Хмельницького та йти на з'єднання із військами Ю. Хмельницького для спільної оборони України від величезної татарської армії. Не слід відкидати й такий фактор, як позиція рядових козаків корпусу А. Ждановича, які були змучені багатомісячним походом, обтяжені трофеями та роздратовані майже ворожим ставленням вже колишніх союзників. Всі вони вимагали швидкого повернення до рідних осель і, як свідчать джерела, в іншому випадку готові були навіть підняти бунт проти своїх воєначальників.

12 липня 1657 р. Ракоці відправив на переговори із Потоцьким, Чарнецьким, Любомирським та Вишневецьким повноважне посольство на чолі із своїм канцлером Мікешем. Польська сторона зажадала від трансільванського князя, щоб він за вторгнення своєї армії в Польщу найперше перепросив Яна Казимира, а також угорського короля й султана; виплатив 4 мільйони контрибуції; повернув усе награване й відшкодував збитки; віддав полякам всі свої гармати й інше озброєння; розірвав союзні стосунки з усіма ворогами Польщі; назвав поляків та сенаторів, які організували цей похід Ракоці; повернув полонених та злочинців. Остаточний варіант мирного трансільвансько-польського договору було укладено 12 липня 1657 р., незважаючи навіть на те, що польські жовніри

вимагали помсти. «Волаємо швидше битися, ніж дати себе перепросити за таку кількість пролитої вами крові»⁵⁹, — кричали вони трансільванським послам.

Загалом угодою передбачалося, що Д'єрдь II Ракоці вишле посольство до польського короля; розірве союзи з ворогами останнього; в разі потреби надасть військову допомогу Польщі; здасть королю Краків і Брест (залогам гарантувався при цьому безпечний вихід за межі Речі Посполитої); видасть усіх не вибачених королем зрадників; виплатить на військо польське 1 200000 злотих; випустить полонених і тоді зможе під польським конвоєм вирушити додому⁶⁰. Наступного дня 13 липня 1657 р. обидві сторони склали присягу про вічний мир, чим скріпили всі умови договору. Хоча особистої зустрічі із польськими гетьманами Ракоці так і не дочекався, бо останні відмовилися від неї, кажучи при цьому, що «не можуть навіть дивитися на того палача, незважаючи на заприсяжену відмову від неприязні»⁶¹.

Такою важкою капітуляцією закінчився останній етап та й вся військова кампанія Д'єрдя II Ракоці в Польщу. Протягом цього етапу відстань від Варшави до Меджибожу трансільвансько-українські війська пройшли за 30 днів (із яких 24 припадало на походи і лише 6 на відпочинки) близько 600 км⁶². І в той час, як козацький корпус під керівництвом А. Ждановича зумів достойно вийти із непростой ситуації, виконати наказ Б. Хмельницького і повернутися в середині липня 1657 р. в Україну, трансільванський князь згодився на ганебні умови зазначеної капітуляції. Хоча мав реальні шанси зберегти свою армію та з честю завершити цей етап війни.

Загалом дана війна (в польській історіографії кваліфікована як «Друга Північна війна 1655–1660 рр.»), незважаючи на те, що Польщі вдалося відбити похід союзницьких військ з допомогою армії Габсбургів, стала свідченням досить тривожних зовнішньополітичних симптомів і практично започаткувала серію договорів та коаліцій, спрямованих на руйнування та розподіл земель Речі Посполитої.

Для України участь у Раднотській системі (1656–1657 рр.) та війні учасників даної коаліції проти Польщі мала важливе значення. Перш за все, Речі Посполитій було завдано значного пре-

вентивного воєнного удару, що послабило її військовий потенціал та перешкодило активним операціям на українському фронті. Однак повністю перемогти Польщу не вдалося. Однією з найважливіших причин цього було відверте небажання — Оттоманської та Габсбургської імперій допускати геополітичні зміни в європейському статус кво. А саме на це замахнулась Швеція, задумавши суттєві територіальні перерозподіли та підтримавши так зване «повстання васалів», об'єднавши в Раднотській коаліції Трансільванію — васала Оттоманської імперії, залежний від Польщі Бранденбург, а також Україну з номінальним російським протекторатом⁶³. Війна загалом зірвала процес ратифікації польським сеймом підписаних із Москвою та не вигідних Україні Віленських угод 1656 р. А дипломатичні перемовини й укладені угоди зі Швецією, Трансільванією та іншими державами, як мінімум, сприяли процесам європейської легітимації Української козацької держави. Чи могла Україна в ході вказаних воєнно-дипломатичних (1656–1657 рр.) акцій досягти максимально можливих для себе результатів і створити цілком незалежну (без протекції будь-кого із сильних сусідів) державу, зі стовідсотковою впевненістю твердити важко. Хоча й відкидати такий історичний шанс, думається, теж немає підстав, оскільки, один із учасників Раднотської системи — Бранденбург сповна скористався наявними можливостями й зумів досягти такої мети. Бранденбурзькому електору таки вдалося, здавалося б, за тих обставин неможлива річ, — створення незалежної від Польщі держави в Прусах Князівських згідно трактатів у Веляві та Бидгощі 1657 р.

---

¹Про початок та перші етапи війни див.: Гурбик А. О. Київський полковник Антон Жданович // *Укр. іст. журн.* — 1998. — № 3–4; Його ж. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* — К., 2000. — Вип. 7. — С. 69–78; Його ж. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. — Т. 2. — К., 2004. — С. 205–232; Його ж. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // *Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть.* — К., 2001. — С. 34–37; Його ж. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // *Україна в Центрально-Східній Європі.* — Вип. 5. — К., 2005. —

С. 315–334; Його ж. Україна і Трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення / Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16.IV.2005 р.). — К., 2006. — С. 134–154.

²Андерссон И. История Швеции. — М., 1951. — С. 212.

³Вейбуль Й. Коротка історія Швеції. — Треллеборг, 1998. — С. 47–49; История Швеции. — М., 1974. — С. 201–205.

⁴Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — К., 1997. — С. 1409.

⁵Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki Hystoryczne. — Т. XI. — Лондун, 1960–1961. — С. 107.

⁶Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655–1657 // Polska w okresie drugiej wojny pynocnej 1655–1660. — Т. II. — Warszawa, 1957. — С. 253–254.

⁷Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі — BCzart.). — № 1656. — С. 257. Архівні документи Бібліотеки музею ім. Князів Чарторийських у Кракові (Спр. № 1656) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м. Варшаві (мікрофільм № 16460).

⁸BCzart. — № 1656. — С. 257.

⁹BCzart. — № 1656. — С. 257.

¹⁰BCzart. — № 1656. — С. 258.

¹¹BCzart. — № 1656. — С. 258.

¹²Dzieje Warszawy. Warszawa w latach 1526–1795. — Warszawa, 1984. — С. 185.

¹³Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655–1657. — С. 255–256.

¹⁴Wojtowicz P. Op. cit. — С. 111–112.

¹⁵Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. — С. 1409.

¹⁶Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów (S. a.). — С. 164.

¹⁷Ibid. — С. 164–165.

¹⁸Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. — С. 1410.

¹⁹Там само.

²⁰Kubala L. Wojna Brandenburska. — С. 154.

²¹Wojtowicz P. Op. cit. — С. 107.

²²Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 585.

²³Грушевський М. Назв. праця. — С. 1457.

²⁴Там само. — С. 1458.

²⁵Там само. — С. 1457.

²⁶Там само.

²⁷Там само.

²⁸BCzart. — № 1656. — С. 260–261; Іншу копію цього листа опублікував М. Грушевський (Назв. праця. — С. 1458–1459).

²⁹BCzart. — № 1656. — С. 261, 262.

³⁰BCzart. — № 1656. — С. 262.

- ³¹ BCzart. — № 1656. — S. 262.
- ³² Грушевський М. Назв. праця. — С. 1458–1459.
- ³³ РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 13–15.
- ³⁴ Гурбик А. О. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.). — С. 219–220.
- ³⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 3. — СПб., 1861. — № 869. — С. 568.
- ³⁶ Там же. — С. 569.
- ³⁷ Грушевський М. Назв. праця. — С. 1417.
- ³⁸ Там само. — С. 1425; Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 684–685.
- ³⁹ Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею (далі — РИБ). — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1275–1278.
- ⁴⁰ Там же. — С. 1271–1275.
- ⁴¹ Там же. — С. 1235–1238.
- ⁴² Там же. — С. 1238–1239.
- ⁴³ Там же. — С. 1240.
- ⁴⁴ Там же. — С. 1241.
- ⁴⁵ Там же. — С. 1247.
- ⁴⁶ Там же. — С. 1242.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Там же. — С. 1243.
- ⁴⁹ Там же. — С. 1245.
- ⁵⁰ Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 168–169.
- ⁵¹ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. — С. 1461.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Wojtowicz P. Op. cit. — S. 108; Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 169–170.
- ⁵⁴ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. — С. 1463.
- ⁵⁵ Архив Юго-Западной России. — К., 1908. — Ч. 3. — Т. 6. — № 106. — С. 315.
- ⁵⁶ Wojtowicz P. Op. cit. — S. 107–108; Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 170–171.
- ⁵⁷ Ibid.
- ⁵⁸ Wojtowicz P. Op. cit. — S. 108.
- ⁵⁹ Цит. за: Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 174.
- ⁶⁰ Ibid.; Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 500–501.
- ⁶¹ Kubala L. Wojna Brandenburska. — S. 175.
- ⁶² Wojtowicz P. Op. cit. — S. 108.
- ⁶³ Samsonawicz H. Miejsce Polski w Europie. — Warszawa, 1995. — S. 137–138; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. — Wrocław, Warszawa, 1997. — S. 108–109; Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. — Przemyśl, 1999. — 144 s.; Gebei S. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). — 2000. — No 134. — S. 801–848.